

O C J E N E I P R I K A Z I

JOZO TOMASEVICH, War and Revolution in Yugoslavia, 1941—1945 The Chetniks, Stanford University Press, Stanford, California 1975, 508 str.

Ugledna američka izdavačka kuća Stanford University Press, pri istoimenom u svijetu poznatom sveučilištu, potkraj ožujka 1975. izdala je prvi dio najavljenog trotomnog opusa »Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945«. Jozo Tomasevich, poznati američki historičar hrvatskog porijekla, zaslužni profesor State Collegea u San Franciscu, autor je prve knjige s naslovom »Četnici«. Pisac je, kao stipendist Rockefellerove fondacije, već 1938. god. došao u SAD i postigao zapaženu znanstvenu karijeru. Iako je prof. Tomasevich, prema svom osnovnom akademskom obrazovanju, ekonomist, istakao se i svojim historijskim raspravama. Veliku pažnju u znanstvenim krugovima pobudila je svojevremeno njegova, isto tako u Stanfordu 1955. objavljena, knjiga »Seljaci, politika i ekonomske promjene u Jugoslaviji« (»Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia«).

Sistematski istraživački rad prof. Tomasevicha na području historije narodno-oslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji počeo je zapravo tek prije trinaest godina, usporedo s njegovim redovnim dužnostima pedagoga i univerzitetskog profesora. Pisac u predgovoru svojoj knjizi kaže da mu je namjera bila napisati samo jednu knjigu. Međutim, materija se razgranala toliko da će konačno čitav opus obuhvatiti tri knjige.

Već prva knjiga svjedoči o širini istraživanja i analiza, obavljenih za duboko zasnovanu sintezu o historiji Jugoslavije u vrijeme narodnooslobodilačkog rata. Pisac je već u prvoj knjizi upotrijebio veoma opširnu bibliografiju, navedenu na 18 stranica sa 400 naslova, korisnu naročito za pregled emigrantske literature. U 1160 napomena naučne aparature ne navodi samo upotrijebljene izvore i literaturu, već skreće pažnju i na grupe izvora, odgovarajuću literaturu za pojedina pitanja, kritički komentira izvore itd.

Pisac je upotrijebio 42 trake mikro-filmova sa snimcima raznih njemačkih dokumenata, 14 traka s talijanskim dokumentima, razmjerno veoma rijetke, tada pristupačne, izvještaje američke vojnoobavještajne službe United States Office of Strategic Services (OSS), neke odabrane britanske diplomatske dokumente, a iz četničkog arhiva, odnosno ostataka arhiva, dokumente kraljevske jugoslavenske emigrantske vlade u Londonu u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, a svakako i štampane izvore, kao što je Foreign Relations of the United States, tj. kolekcija američkih diplomatskih dokumenata.

Prof. Tomasevich postavio je sebi upravo gigantski zadatak da u razmjerno kratko vrijeme, usporedo s vlastitim mukotrpnim istraživanjem, napiše trotomni opus, koji bi trebalo da bude sinteza svega bitnoga što se u Jugoslaviji zbivalo za vrijeme okupacije i narodnooslobodilačkog rata. U Jugoslaviji postoji i radi desetak historijskih instituta, nekada na saveznom, a sada na republičkom, pokrajinskom i regionalnom nivou. Ti instituti svakako mnogo duže nego prof. Tomasevich sistematski izučavaju upravo taj period naše historije. Jedna knjiga

Historije naroda Jugoslavije, u redakciji grupe autora, trebalo bi, prema idejnom planu, da sintetizira upravo taj period. Međutim, kako je već odavno zastao rad na trećoj knjizi te Historije, a osim zaključaka raznih foruma i kongresa historičara u Budvi nema opipljivijih rezultata, morat ćemo se još dugo zadovoljavati pregledima prof. dra Marjanovića, dra Dedijera, Morače itd.

Stoga je knjiga prof. Tomasevicha pionirski rad u pravom smislu riječi. Na prvi pogled čini se nevjerojatnim da je to pošlo za rukom pojedincu, koji je i financijski bio prepušten samom sebi i razumijevanju svoje porodice! Stoga taj rad nije značajan samo za anglosaski svijet, već i za svjetsku, a pogotovo i jugoslavensku historiografiju. Iako je knjiga pisana prije svega za stranog, američkog čitaoca, njen prijevod bi svakako naišao na širok krug čitalaca u Jugoslaviji, i to ne samo u redovima stručnjaka historičara i intelektualaca!

Čini se da autor nije slučajno prvo obradio historiju četničkog pokreta i ulogu generala Draže Mihailovića. U SAD je bilo objavljeno već mnogo apologetskih radova, pamfleta i kvaziznanstvenih studija, autori kojih su širokoj publici predstavljali četnike i Dražu Mihailovića kao patriote, pripadnike prvog pokreta otpora u Europi, koji su postali žrtve komunističkih partizana. Solidna, s velikom akribijom radena znanstvena analiza i sinteza te problematike stoga ne ispunjava samo prazninu u američkoj (i ne samo toj) historiografiji! Autor najavljuje da će u drugoj knjizi obraditi historiju ustaškog pokreta i drugih otvorenih kolaboracionista, a u trećoj knjizi historiju partizanstva.

Uvodni dio cijelog opusa, objavljen u prvoj knjizi na 112 stranica, govori o postanku Jugoslavije, njenom položaju između dva svjetska rata, sporazumu Cvetković-Maček, pristupu Trojnom paktu i državnom udaru 27. ožujka 1941, aprilskom ratu, kapitulaciji, rasulu, podjeli i o okupacionim sistemima u pojedinim područjima podijeljene Jugoslavije.

Autor konstatira da sporazum Cvetković-Maček nije riješio nacionalno pitanje, ali je ojačao poluvojničku »Seljačku zaštitu« i »Građansku zaštitu«. U kritičkoj ocjeni položaja Jugoslavije uoči aprilskog rata autor konstatira da Velika Britanija, i sama u smrtnoj opasnosti kod kuće na otocima i u Sredozemlju, nije mogla pružiti Jugoslaviji efikasnu pomoć. Sovjetski Savez tada je na sve načine pokušavao da izbjegne poteškoće s Njemačkom, kako bi dobio na vremenu i ojačao obranu protiv njemačke agresije. Knez Pavle i njegova vlada učinili su sve da bi odložili kobno potpisivanje Trojnog pakta, ali su opravdane optužbe zbog njihove neodlučnosti i defetizma.

Autor smatra da je vjerojatno velik dio stanovništva u Srbiji, a naročito u drugim dijelovima države, prihvatio potpis pakta kao manje zlo, slično kao vlada i knez Pavle, dok su oficirski kor, naročito niži oficiri, liberali i komunisti širom zemlje bili protivnici pristupanja Trojnom paktu. Komunisti su učestvovali u mnogim ožujkim demonstracijama, ali ne i pri provođenju vojnog puča. U uvodnom dijelu pisac ponavlja općeprihvaćenu i raširenu tezu da je vojni puč od 27. ožujka 1941. sudbinski odgodio Hitlerov napad na Sovjetski Savez. Međutim, nisu spomenute, a još manje su osporene, kritičke analize te teze i suprotne konstatacije do kojih je došao prof. Andreas Hillgruber, a u posljednje vrijeme Martin van Creveld.¹ Niz još otvorenih pitanja oko toga puča, ali

¹ *Martin van Creveld*, *Hitler's Strategy 1940–1941. The Balkan Clue*, Cambridge 1973, 170–176; *Isti*, *The German Attack on the USSR; the Destruction of a Legend*, u: *European Studies Review*, siječanj 1972, 69–86; *Andreas Hillgruber*, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941*, Frankfurt am Main 1965.

svakako ne još sva, bit će moguće osvijetliti i razjasniti upotrebom od 1972. nadalje dostupnih britanskih izvora.

Autor konstatira da integralno jugoslavenstvo nije nikada bilo široko rasprostranjeno i da nije uhvatilo korijena u masama, iako je imalo mnogo pristalica u redovima intelektualaca većine jugoslavenskih naroda. Ta ideja izgubila je svaki ugled između dva svjetska rata, kada ju je srpski »establishment« počeo upotrebljavati kao plašt za svoju hegemoniju. Kraljevina Jugoslavija pod srpskom dominacijom bila je krajnje krhka u političkom pogledu. Nijedna jugoslavenska građanska ili seljačka politička stranka nije imala općejugoslavenski program i pristalice širom zemlje. Političke stranke bile su zaostale, regionalne, stranački lideri uglavnom starci.

Nacionalni dohodak, računat prema broju stanovnika, bio je jedan od najnižih u Europi tridesetih godina. U jugoslavenskoj poljoprivredi je u početku drugoga svjetskog rata bilo samo 2300 traktora, umjetna gnojiva jedva su bila u upotrebi. Bez obzira na visoke troškove importiranog kapitala, profiti su bili veoma veliki zbog tarifne zaštite, kartelizacije industrije i niskih nadnica. Kraljevina Jugoslavija imala je višak nekvalificirane radne snage i neefikasne sindikate. Javno mnjenje u Jugoslaviji potkraj tridesetih godina bilo je odlučno protiv stranih investicija, dok je vlada uz njemačku pomoć investirala u proizvodnju željeza, bakra i aluminija.

Razmjerno opsežan uvodni dio, podijeljen na četiri poglavlja, potreban je, naročito stranoj publici, za razumijevanje čitavog opusa. Iako je taj uvod pisan na parcijalnoj literaturi, skreće pažnju na do sada u jugoslavenskoj naučnoj literaturi još neupotrebljavane izvore, npr. na Nedićev memorandum knezu Pavlu od 1. novembra 1940, na razne, u vrijeme predaje rukopisa još neobjavljene referate s nekih znanstvenih savjetovanja, na neke mikro-filmovane njemačke dokumente itd.

U drugom dijelu, »Vojska u otadžbini«, opet u četiri poglavlja, pisac raspravlja o počecima četničkog pokreta u vrijeme rata. U historijskoj retrospektivi prikazan je razvitak četničke ideje i četničkih formacija do 1941. god. Vrijednost i značaj tih formacija pokazali su se više u balkanskim ratovima, a manje u prvom svjetskom ratu. U periodu između dva svjetska rata četničke formacije služile su za izvođenje političkog pritiska. Bila je to organizacija srpskog građanstva i seljaštva, bez većeg broja intelektualaca, nesposobna za razvijanje politički privlačnog programa. Pravi vođa četničke organizacije bio je Puniša Račić, a poslije 1932. god. njen predsjednik bio je Kosta Pečanac. Organizacija je ubrzo postala poznata po svojim antidemokratskim, antiliberalnim i antikomunističkim pogledima.

U kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci u travnju 1940. bilo je šest četničkih bataljona. Četnička komanda predala se Nijemcima u Sarajevu 18. aprila 1941. god. Prof. Tomasevič navodi neke nove, zanimljive podatke o predratnoj karijeri Draže Mihailovića, koristeći se personalnim dosjecom jugoslavenskog Glavnog generalštaba, koji se našao u rukama Nijemaca. Pisac konstatira da tadašnji pukovnik Mihailović nikako nije bio briljantan, ili barem dobar vojnički vođa. Draža Mihailović je porijeklom iz druge generacije urbaniziranih seljaka, sin kotarskog pisara, sudionik balkanskih ratova i povlačenja preko Albanije, borac na solunskoj fronti, kasnije vojni ataše u Sofiji i Pragu, uz ostalo i načelnik štaba dravske divizijske oblasti u Ljubljani i komandant 39. pješadijskog puka u Celju.

Zanimljivo je da je za vrijeme službe u Celju pukovnik Mihailović 1. studenoga 1939. god. kažnjen s trideset dana strogog zatvora jer je pretpostavljenim starješinama predložio da se jugoslavenska vojska podijeli na jedinice prema nacionalnom porijeklu. Godinu dana kasnije kažnjen je istom kaznom jer je bez dozvole, u uniformi, prisustvovao prijemu, koji je u čast funkcionara društva rezervnih oficira dao britanski vojni ataše. Mihailović je bio bez iskustva u političkoj organizaciji i administraciji, a od stranih jezika govorio je samo francuski i bugarski.

Prof. Tomasevich daje za pravo tvrdnjama da su četnici bili prvi gerilci u Europi samo utoliko ukoliko se pod početkom gerile shvaća već sam odlazak u planine, a ne ujedno i politička i vojnička organizacija s brojnim borcima i kontinuiranim vojnim operacijama. Neki pisci, točnije nekadašnji četnici, tvrde da su se četnici prvi put sukobili s Nijemcima 28. svibnja 1941. god. u selu Ljuljaci. Prof. Tomasevich konstatira da u njemačkim izvještajima iz Srbije nigdje nije zabilježen takav incident.

Ustanak u istočnoj Hercegovini u lipnju 1941. bio je spontan, neorganiziran otpor ustaškim pokoljima, bez veze s četnicima ili s vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Pisac analizira i odbacuje četničke teze da su četnici, a ne komunisti, počeli prvi gerilski ustanak i rat protiv Nijemaca u Jugoslaviji. Pisac je već u uvodu konstatirao da je Komunistička partija Jugoslavije bila jedina dinamična i integraciona snaga, koja je obuhvaćala čitavu državu i bila jedina sposobna da pokrene oružanu borbu protiv okupacionih snaga, marionetskih režima, a kasnije i protiv četnika, pobornika staroga svijeta. Mihailovićevi četnici bili su privučeni u ustanak jedino stoga što nisu željeli da komunisti potpuno dobiju u svoje ruke upravu oslobođenog teritorija i vodstvo srpskog stanovništva.

Mihailović je bio kasnopridošli, kolebljiv partner, koji je brzo postao aktivni neprijatelj partizana, kada je shvatio da su partizani najozbiljniji izazov četničkoj poziciji u Jugoslaviji. Mihailović se odlučio na taj sudbonosni korak, kada je vidio da uživa podršku britanske vlade, a utjecale su na njega i drakonske mjere njemačkih okupacionih vlasti.

Prema Dedićerovoj biografiji maršala Tita, pisac navodi podatak da je Tito zaustavio uspješan protivnapad partizana, kad je s ogorčenjem saznao za saopćenje Radio-Moskve da je Mihailović na čelu otpora u Jugoslaviji. Tito se je na taj korak odlučio u želji da Sovjetskom Savezu ne stvori teškoće u odnosima s Britancima. S tim u vezi valja skrenuti pažnju na intervju predsjednika Tita u povodu tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom, gdje spominje nov razlog, naime želju da se izbjegne borba na dvije fronte poslije prodora Nijemaca u njihovu ofenzivi.

Prof. Tomasevich smatra da su Britanci svojom odlukom da priznaju i podupru četnike izgubili svaku mogućnost da utječu na partizane ili da ih barem upotrijebe kao izvor informacija, a istodobno su još povećali nepovjerenje partizana. Četnici su bili centralna i najznačajnija snaga kontrarevolucije u Jugoslaviji, oni su branili srpsku hegemoniju i stari društveni i privredni poredak. Partizani su iz taktičkih razloga predstavljali svoju borbu kao borbu protiv okupatora i njihovih otvorenih i tajnih suradnika. Svakako bi Hudsonovi izvještaji bacili više svjetla na prvu fazu britanske politike prema četnicima, ako bi bili u cjelini sačuvani i dostupni, a ne samo posredstvom Deakinove knjige »Bojovna planina«, Beograd 1973.

Pisac je analizirao specifični razvitak četničkog pokreta u istočnoj Bosni gdje je suradnja između partizana i četnika neko vrijeme potrajala. Međutim, već u prvoj polovici 1942. četnici su u toj pokrajini počeli ubijati partizanske komandante i političke komesare, organizirati pučeve i partizanske odrede pretvarati u četničke. Tri osnovne značajke četničke politike karakterizirale su četničko mišljenje i akciju u jesen 1941: obnavljanje Kraljevine Jugoslavije oko velike Srbije, u kojoj bi četnici kontrolirali čitav državni aparat; izbjegavanje borbi sa snagama Osovine do posljednje faze rata i iskrcavanja Saveznika i, konačno, suradnja sa svakim, naročito sa snagama Osovine, u borbi protiv partizana kao glavnih neprijatelja u kratkoročnom i dugoročnom pogledu.

Veoma zanimljive su autorove rekonstrukcije i analize četničkih političkih ciljeva, Moljevićevog teritorijalnog nacrtu velike Srbije iz 1941. Četnici nisu nikada realistički gledali na nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Njihova polazna točka uvijek je bila velika Srbija. Prema njemačkim ocjenama potkraj 1943. god. u Jugoslaviji je bilo oko 30.000 četnika. Četničke jedinice, za razliku od partizana, nisu bile naročito mobilne, nisu bile disciplinirane, ni imale jaku političku ideologiju, koja bi pomogla u kritičkim razdobljima.

Autor pažljivo rekonstruirao i analizira Mihailovićeve veze s Nijemcima, od poznatog sastanka u Divcima, 11. studenoga 1941, kada su Nijemci još zahtijevali predaju, do serije sporazuma u 1944. god., odnosno kolaboracije u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Crnoj Gori, a potkraj rata u Sloveniji. Pažljivo je rekonstruirana suradnja četnika i talijanskih okupatora, kada su četnici bili uključeni u tzv. Dobrovoljnu antikomunističku miliciju (Milizia volontaria anticomunista — MVAC). Prema jednom talijanskom izvještaju od 28. veljače 1943, MVAC je tada brojala 29.627 pripadnika. U Sloveniji, naravno, pripadnici MVAC-a bili su bjelogardisti, a ne četnici koji su istupali kao plavogardisti.

Autor naglašava poznatu činjenicu da u Sloveniji nisu četnici bili glavna anti-komunistička snaga, već su to bile Slovenska legija i seoske straže, odnosno Slovenska zveza.

Po njemačkim izvorima, koji dosad još nisu upotrebljavani u naučnoj literaturi, rekonstruirana je na šest stranica knjige i suradnja četnika s ustašama i to upravo u borbi protiv partizana. Prvi formalni sporazum s državnim vlastima ustaške države sklopili su bosanski četnici 28. svibnja 1942. god. Komandanti četničkih odreda na Ozrenu i Trebavi priznali su suverenost »Nezavisne Države Hrvatske« i izrazili lojalnost državi i poglavniku. Detaljno je analizirana politika i taktika Draže Mihailovića, koji je za vrijeme četvrte ofenzive u bitki na Neretvi lično komandovao četničkim jedinicama u borbi protiv partizana, ali je doživio uništavajući poraz. Na parcijalnim izvorima rekonstruirana je disharmonija između Hitlerove i Mussolinijeve politike. Dok je Hitler u očekivanju savezničkog iskrcavanja na Balkanu zahtijevao uništenje i partizana i četnika, Mussolini je želio prvo uz četničku pomoć uništiti partizane, pa tek onda pristupiti razoružanju četnika.

Prof. Tomasevich raspravlja i o partizansko-njemačkim pregovorima o razmjeni ratnih zarobljenika i o prijedlogu sporazuma o primirju, koji su 11. ožujka 1943. u Gornjem Vakufu potpisali Koča Popović, Milovan Đilas i dr. Vladimir Velebit. U svojoj analizi pisac odbacuje teze onih autora, koji u tom pogledu, ne bez zadnjih namjera, izjednačavaju partizane s četnicima. Autor s pravom konstatira da partizansko-njemački odnosi u godinama 1941—1945, gledani u

cjelini, dokazuju da partizani nikada ne bi mogli s Nijemcima sklopiti aranžman, koji bi znatno premašivao razmjenu zarobljenika.

Na pedesetak stranica, u prvom redu prema literaturi i već objavljenim izvorima, a djelomično i prema ostacima arhiva jugoslavenske kraljevske emigrantske vlade u Londonu i arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (u međuvremenu je naučnoj javnosti pristupačan i dio arhiva emigrantske vlade u Diplomatskom arhivu Saveznog sekretarijata vanjskih poslova) prikazana je problematika odnosa između te emigrantske kraljevske vlade i Britanaca.

Očito je to poglavlje bilo napisano uglavnom još prije 1972. godine, kada su u Public Record Officeu naučnoj javnosti postali pristupačni britanski dokumenti za čitav period drugoga svjetskog rata. Svakako je ta problematika toliko kompleksna da zaslužuje posebnu monografsku obradu. Naravno, autor nije mogao sam ispuniti tu prazninu, niti je mogao čekati da netko drugi obavi taj zadatak. Malobrojni upotrijebljeni izvještaji američke obavještajne službe OSS naravno su samo sekundarnog, dopunskog značaja za tu problematiku, a isto vrijedi i za objavljene američke diplomatske dokumente.

Prof. Tomasevich konstatira da je britanska propaganda u prvom redu odgovorna za postanak legende o Mihailoviću. Britanska materijalna pomoć četnicima bila je po opsegu neznatna i u strateškom pogledu malo značajna, ali je ipak imala veliku političku i psihološku važnost. Pad generala Simovića s položaja predsjednika emigrantske vlade autor tumači u širem kontekstu. Grupi srpskih političara, naročito mlađim oficirima pučistima, nije više bio potreban lični simbol puča, pošto je za njihove potrebe i namjere Draža Mihailović postao nov i mnogo zanimljiviji simbol.

Prof. Tomasevich u napomenama osporava neke tvrdnje prof. Deakina. U tom poglavlju pisac se nije služio navodima službenog britanskog historičara sir Llewellyna Woodwarda, iako je na britanskim dokumentima bazirana višetomna »Britanska vanjska politika u drugom svjetskom ratu«, inače navedena u veoma opširnoj Tomasevičevoj bibliografiji.

Treći, posljednji dio isto tako podijeljen na četiri poglavlja pod naslovom »Pad i propast«, obrađuje period od kapitulacije Italije do završetka drugoga svjetskog rata u Europi, a obuhvaća i događaje i probleme oko otkrivanja i hapšenja Mihailovića u proljeće 1946. god. U tom periodu njemački okupatori sve više preuzimaju taktiku talijanskih okupatora i sklapaju s četnicima tzv. »sporazume o primirju«, zapravo o suradnji. Autor navodi opsežne citate iz niza takvih sporazuma u Srbiji i analizira politiku Hermanna Neubachera i brojne, često protivvrječne okolnosti provođenja te politike.

Iako je autor upotrijebio brojne, do sada u literaturi još neupotrebljavane, njemačke izvore i memoare, šteta je što se nije već na tom mjestu (možda će to doći na red kasnije) poslužio nekim veoma značajnim njemačkim dokumentima, mikro-filmovanim u SAD. Npr. priručni akti ministrijalnog direktora u Auswärtiges Amt Rittera (National Archives and Records Service, Washington, D. C., mikro-kopija T-120, traka 780, serial 1509/371704–785) sadrže niz veoma zanimljivih i značajnih Neubacherovih depeša. Neubacher je 1. rujna 1944. javio da se Draža Mihailović sporazumio s kvislingom generalom Nedićem, da zahtijeva njemačko oružje i garantira da nikada neće napasti Nijemce i da nudi svoju djecu kao taoce, a poziva se i na američku podršku. Na drugom mjestu Neubacher daje vrlo visoku ocjenu Mihailoviću kao dosljednom antikomunističkom borcu i predlaže da se u SAD organizira propagandna akcija u

korist Mihailovića, pošto je američko javno mnjenje podijeljeno u pogledu stava prema četnicima. Valjalo bi, prema Neubacheru, kritizirati Britance koji, leteći na američkim avionima, doturaju pomoć jugoslavenskim komunistima.²

Autor vrlo reljefno opisuje i analizira kolebanja u vrhovima nacističke vojne i civilne administracije, nacrt o osnivanju nove srpske države s Crnom Gorom i Sanžakom. Pisac spominje pripreme za konferenciju feldmaršala von Weichsa s Hitlerom 22. kolovoza 1944, i rezultate te konferencije. Sačuvani i pristupačni su, međutim, još i drugi njemački dokumenti, koji mnogo preciznije osvjetljavaju okolnosti zašto je Hitler bio protiv osnivanja srpske nacionalne armije, sastavljene od Nedićeve Državne straže, Ljotićevog dobrovoljačkog korpusa i Mihailovićevih četnika. Hitler je tada odobrio sklapanje novih, lokalnih sporazuma njemačkih vlasti s četnicima, ali je dao direktivu da treba izbjegavati sklapanje takvih sporazuma u pismenoj formi.³

Odlučno je bilo pri tome Hitlerovo nepovjerenje prema Srbima i Mihailoviću i njegova želja da izbjegne moguće komplikacije i nesuglasice s Pavelićem. Veoma zanimljivi su i odjeci te konferencije, razna unutrašnja trvenja između njemačkih organa vlasti i izvještaji o daljnjim Mihailovićevim apelima za dobivanje njemačkog oružja.

Prof. Tomasevich detaljno raspravlja o okolnostima suradnje četnika u Crnoj Gori s njemačkim okupatorima, naročito o ličnosti i djelatnosti četničkog majora Pavla Đurišića, koga su Nijemci u proljeće 1943. bili zarobili. Đurišić je kasnije pobjegao iz zarobljeničkog logora. Nakon povratka u Srbiju ponovo je hapšen, ali je uz njemačku i Nedićevu pomoć vraćen na čelo četnika u Crnoj Gori, da bi kasnije dobio i najveće njemačko ratno odlikovanje »željezni križ« a potkraj rata izgubio život u okršaju s ustašama.

Prema podacima njemačkih vojnih vlasti od 26. veljače 1944. u NDH bilo je 17.500 četnika, koji su surađivali s njemačkim i ustaškim vlastima, dok se 5800 četnika smatralo buntovnicima.

Autor je prema literaturi, štampanim izvorima i djelomično nekim osnovnim britanskim dokumentima rekonstruirao odnose između četnika i Saveznika, prije svega okolnosti kada su Britanci odlučili da prekinu odnose s četnicima i povuku svoje misije. Na sedamnaest stranica autor raspravlja o nadama četnika da će ih spasiti SAD. Detaljnije je osvjetljeno djelovanje američke misije pod vodstvom pukovnika, inače historičara, Mc Dowella. Lično anketiranje toga američkog pukovnika svakako je bilo potrebno i korisno, ali nije još dovoljno za osvjetljavanje rada te misije. Svakako će istraživači i ubuduće morati nastojati da dobiju na uvid izvještaje i analize OSS, prije svega samog McDowella. Jedan jedini izvještaj poručnika Lalicha, koji i sam autor označava kao beznačajan, svakako ne može da ispuni tu prazninu.

Od 1972. god. dalje dostupni su i neki britanski dokumenti, koji pokazuju da je poslije oštrog Titovog protesta kod generala Wilsona 5. rujna 1944. Winston Churchill intervenirao lično kod predsjednika Roosevelta zbog rada McDowellove misije kod Draže Mihailovića. U fasciklu PREM 3 512/1, među operativnim Churchillovim spisima, nalaze se i dokumenti, koji potvrđuju od Nijemaca

² Vidi i Neubacherove spise iz kancelarije na Cetinju od veljače do rujna 1944. god. T-120, traka 2961, serial 6357/E 473997-4012.

³ Usporedi, npr., mikro-kopiju T-311, traka 192, snimci 802-812.

uhvaćene četničke izvještaje, navedene u Tomasevičevoj knjizi, o McDowellovim antikomunističkim izjavama, podsticanju četnika na borbu protiv partizana itd.

Pukovnik Mc Dowell dugo je izbjegavao da ispuni naredbu o evakuaciji i (naravno ne samo zbog vremenskih neprilika) učinio je to tek 1. studenoga 1944. god. Neke već spomenute Neubacherove depeše osvjetljavaju s njemačke strane i problematiku McDowellove misije. Tek primarni izvori, prije svega izvještaji i analize OSS, mogli bi objasniti koliko je ili nije Mc Dowell govorio isključivo u svoje ime. Svakako, bit će potrebno još razjasniti McDowellovu ulogu u četničkim pregovorima s Nijemcima oko dobivanja oružja. Valja ukazati i na činjenicu da je zbog djelatnosti McDowellove misije maršal Tito svojom naredbom od 18. septembra 1944. rigorozno ograničio kretanje savezničkih misija.

Britanski izvori isto tako potvrđuju da je Mc Dowell nagovijestio savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji, i to povezivao s djelovanjem britanske jedinice Floyd Force, koja je operirala u okolici Dubrovnika, potpomažući partizanske operacije tenkovima i artiljerijom. U literaturi je već konstatirano, što naglašava i prof. Tomasevič, da je američki predsjednik Roosevelt, za razliku od Churchilla, bio odlučno protiv bilo kakvog američkog angažmana na Balkanu. Zanimljivo je, međutim, da je jedan od osnovnih izvještaja o djelovanju McDowella zadržan u tekućoj registraturi Foreign Officea (FO 371/44281, R 19371/11/92), vjerojatno zbog analitičkih komentara, dok je primjerak u Churchillovim operativnim spisima dostupan.

Slično je nedovoljno osvjetljena i problematika odnosa između četnika i jedinica Crvene armije, koje su stigle u Srbiju. Prof. Tomasevič odbija teze nekih jugoslavenskih historičara, iznesene u ličnim razgovorima, da je Mihailović održavao neke veze sa sovjetskom obavještajnom službom. Konačan odgovor na to zanimljivo pitanje dat će, naravno, tek sovjetski dokumenti, ako i kada budu jednom pristupačni. Iz četničkih izvještaja, koje su uhvatili Nijemci, vidi se da je četnička jedinica pod Keserovićevom komandom surađivala sa sovjetskim jedinicama pri oslobađanju Kruševca i da je Keserović od Rusa čak dobio položaj komandanta grada. Sporadična četničko-sovjetska suradnja u jesen 1944. okončana je tek poslije energičnog protesta maršala Tita kod maršala Tolbuhina. Svakako bi bilo poželjno dati istraživačima na uvid i odgovarajuće jugoslavenske izvore o toj problematici, npr. za sličan slučaj kod Čačka.

U jedanaestom poglavlju pisac prikazuje kako su četnici izgubili bazu u Srbiji, kada su svojim kongresom u selu Ba pokušali da se suprotstave zaključcima Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu i prvi put priznali federativni princip kao osnovu budućeg državnog uređenja, pa čak i neke socijalističke tekovine. Četnički centralni komitet osudio je novoformiranu Šubašićevu vladu. Mihailović nije mirno prihvatio gubitak položaja ministra vojske i načelnika štaba vrhovne komande kraljevske vojske. Pri opisivanju Topalovićeve akcije u Italiji valja možda ukazati na to da je dr Šubašić neko vrijeme čak razmišljao o mogućnosti da Topalovića uključi u svoju vladu!

Prema njemačkim procjenama od sredine kolovoza 1944. god. u Srbiji je bilo oko 25.000 naoružanih četnika. Draža Mihailović sa svojim štabom je 11. rujna 1944. god., uz pomoć Ljotičevih jedinica, jedva izbjegao partizansko okruženje i uništenje pri prodoru partizanskih glavnih snaga u Srbiju. Mihailović se s

ostacima svoje vojske povukao u Bosnu, dok su dijelovi četničkih jedinica kasnije došli sve do Slovenskog primorja i Istre, nadajući se spajanju sa savezničkim snagama.

U dvanaestom i posljednjem poglavlju, »Posljednji mjeseci«, autor rezimira i okolnosti u kojima se pripremala i provodila akcija otkrivanja i hvatanja Draže Mihailovića. Pri tome se pisac oslanjao na Banovićev i Stepanovićev feljton, objavljen u *Politici* 1962. god., jer — kao uostalom ni drugi jugoslavenski znanstveni radnici — nije imao uvida u izvorne dokumente. Očito, ta građa je još uvijek nepristupačna, zadržana u tekućim registraturama odgovarajućih državnih organa.

Prema njemačkim izvorima prikazana je kontinuirana suradnja između četnika i njemačkih okupatora. Mihailović je još u siječnju 1945. pravio nacрте o reorganizaciji svoje »jugoslovenske vojske u otadžbini« i njenoj podjeli u posebne hrvatske i slovenske armije i muslimanski korpus. Ratni zarobljenici, oslobođeni iz njemačkih zarobljeničkih logora, trebalo bi da budu u posebnoj armiji pod ličnom Mihailovićevom komandom. Mihailović se odlučio na povratak u Srbiju, odbacujući sugestiju da ode u Sloveniju, a preko generala Đukića pred sam kraj rata pregovarao je i s Pavelićem.

Na maršu prema Srbiji četnici su, većinom na Sutjesci, razbijeni i zarobljeni, dok je Mihailoviću sa šačicom četnika pošlo za rukom da se probije, da bi konačno oko sredine ožujka 1946. god. pao u ruke organima OZN-e, koji su tu operaciju izvanredno vješto i brižljivo pripremili i proveli.

Za taj posljednji period djelovanja Mihailovićevih četnika bit će svakako potrebni još mnogi novi izvori, kojina autor nije raspolagao. Britanski diplomatski dokumenti o djelovanju Draže Mihailovića u 1945. god. (FO 371/48895) u principu su pristupačni, ali u praksi su, već od 1972. god., neprekidno »na upotrebi« u Foreign Officeu, dakle nepristupačni! Operativni dokumenti OSS, koji su sada djelomično već deklasificirani, dakle stavljeni na uvid javnosti, morat će se isto tako uzeti u obzir.

U završnim razmatranjima prof. Tomasevič ocrta portret Draže Mihailovića, naivnog i nepopravljivog optimista, oficira s isključivo vojničkim pristupom, lošeg organizatora, prosječnih sposobnosti i provincijalnog mentaliteta. Poraz četnika označio je kraj monarhije i srpske dinastije, kraj moći srpske pravoslavne crkve; osnovana je i posebna makedonska pravoslavna crkva. Srbi su danas gospodari samo na teritoriju Srbije, struktura jugoslavenske armije bitno je izmijenjena, nema više srpske dominacije.

Nekoliko riječi pisac je namijenio i pročetničkim stavovima nekih pisaca na zapadu, prije svega pisanju nekih autora, bivših četnika:

»Oni veoma malo govore o četničkoj suradnji s neprijateljem, malo o nesposobnosti svoga političkog, diplomatskog i vojnog vodstva i doista veoma malo o pobjedničkim partizanima i njihovom vođi. Slijepi do kraja krivicu za svoju propast pripisuju svima, jedino ne samima sebi.«

Rad prof. Tomaseviča odlikuje jasno i koncizno izlaganje, istančani smisao za bitno u labirintu faktora, koji su djelovali na Balkanu i u Jugoslaviji u toku drugoga svjetskog rata, kritičnost pri upotrebi izvora i vrednovanju dosadašnje znanstvene, a naročito memoarske literature. Jugoslavenskom čitaocu, koji ne poznaje američku političku publicistiku i historiografiju, možda će smetati terminologija »komunistički izvori«, »komunistički pisac« i slično. Ako u ovoj

recenziji ukazujemo na još nekorisćene, sada pristupačne, izvore za tretiranu problematiku, želimo time dati podsticaj novim istraživačima, a ujedno i ukazati na to kako je velik i težak zadatak, koji je prof. Tomasevich uspješno obavio.⁴ S interesom očekujemo drugi i treći tom toga značajnog opusa, kakvog do sada u jugoslavenskoj historiografiji još nema.

Dušan Biber

*BRITISH POLICY TOWARDS WARTIME RESISTANCE
IN YUGOSLAVIA & GREECE* (Edited by Phillis Auty & Richard Clogg), London 1975.

O britanskoj politici prema pokretima otpora i borbi protiv okupatora na teritoriju okupirane Jugoslavije i Grčke, odnosno na Balkanu, nema cjelovitog povijesnog djela, iako u memoarima državnika, političara, diplomata, vojnih lica i agenata ima vrlo zanimljivih i važnih podataka i dokumenata. Jedan od razloga je nedovoljna arhivska građa koja bi mogla pružiti sigurniji temelj za takvo djelo. To se znatno popravilo, kad je 1972. godine arhiv Foreign Officea iz perioda drugoga svjetskog rata bio otvoren istraživanju, tako da se nakon toga moglo pristupiti temeljitijem proučavanju te politike i osvijetliti neke njene aspekte koji su do tada bili manje poznati. Doduše, neki su dokumenti još uvijek tajni, ali čini se da je ipak sada moguće s mnogo više sigurnosti obrađivati tadašnju britansku politiku na Balkanu. To se pokazalo već 1973. godine, kada je Historijski odjel Škole slavenskih i istočnoevropskih studija Sveučilišta u Londonu organizirao konferenciju na koju su bili pozvani neki britanski povjesničari i neki od glavnih predstavnika britanske politike u Jugoslaviji i Grčkoj u razdoblju od 1941. do 1945. godine.

⁴ Budući istraživači svakako će morati detaljno da prouče sada dostupne britanske dokumente i to Foreign Officea generalnu korespondenciju FO 371, privatne kolekcije FO 800, operativne Churchillove spise PREM 3 i njegov privatni ured PREM 4, zapisi sjednica vojnog kabineta CAB 65 i CAB 66, fond britanske vojne misije br. 37, akreditirane prvo kod Mihailovića, a kasnije Tita; W. O. 202/128-521, fond Directorate of Military Operations and Intelligence, W. O. 106/3204-3212, 3276-3290; Director of Military Operations, W. O. 193/616-621 SOE Middle East; Military Headquarters Papers, Middle East Forces W. O. 201/1565-1628; Allied Forces Headquarters W. O. 204 itd.

Od mikro-filmovanih njemačkih izvora valja spomenuti mikro-filmske publikacije iz National Archives and Records Service, Washington, D. C., T-354, trake 145 i 146 za SS diviziju »Prinz Eugen«, T-175 (Reichsführer SS) trake 577, 579 i 582; T-580 (Berlin Document Center), trake 76, 83 i 84; T-84 (ured za štampu Antikominterne) traka 411; T-77 (OKW), traka 775; T-120 (Auswärtiges Amt) trake 208, 212, 395, 402, 715, 780, 1045, 2961, 3155; T-314 (njemački korpusi), trake 851, 1531, 1545, 1548, 1630; T-315 (njemačke divizije), trake 1243, 1294, 1295, 1296, 1555, 2124-2130, 2237, 2239, 2241-2244, 2265-2271; T-821 (talijanske oružane snage), trake 66, 70, 126, 128, 286-291, 294, 296-298, 300, 302, 347, 355, 399, 400, 403, 404, 410, 448 i 503.